

STUURMANSKUNST EN SOCIALE BEWEGING

Afscheidsrede
uitgesproken door Prof. dr. R.A.J. van Lier
op 2 oktober 1980

STUURMANSKUNST EN SOCIALE BEWEGING

Een terugblik en een toekomstperspectief
in de ontwikkelingssociologie

De rede die ik bijna vijftientig jaar geleden op deze plaats bij mijn ambtsaanvaarding heb gehouden, droeg als titel: Sociale beweging in transculturatie. Een wereld-historisch probleem.

Ik trachtte daarin sociale verandering als sociaal-cultureel verschijnsel historisch te situeren en de betekenis van de sociologie voor ontwikkelingsactiviteiten te bepalen.

De keuze van de term voor sociale verandering, sociale beweging - die in de regel in de sociologie voor verschijnselen met een nauwer gedefinieerd karakter wordt gebruikt - was niet toevallig. Ik koos hiermee de meest neutrale term om tot uitdrukking te brengen dat hoe verschillend wij ook in de toekomst de gebeurtenissen in de wereld zouden interpreteren, één feit vaststond: dat de expansie der westerse volken en de daaropvolgende dekolonisatie in alle maatschappijen in de wereld een versnelde beweging aan de gang hebben gezet, die niet meer tot stilstand kon worden gebracht. Het groeiende bevolkingsgetal, destabilisatie van eeuwenoude instituties en organisaties, de introductie van nieuwe cultuurvormen, groeiende behoeften en de gewekte verwachtingen veroorzaakten een dynamiek waarvan alleen maar versnellingen konden worden verwacht.

Er zouden zich hierbij steeds grotere problemen voordoen, die nog worden gecompliceerd door andere factoren: het feit dat de wereld een aaneengesloten politiek krachtenveld is geworden en dat er een allesomvattende wereldhuishouding is ontstaan met een intensieve ruimtelijke en geestelijke communicatie.

Deze verschijnselen zouden bovendien voortaan steeds minder als op zichzelf staande feiten kunnen worden beschouwd; zij vertoonden de tendentie zich steeds nauwer met elkaar te verstrengelen. De groeiende interdependentie die hieruit resulteerde, eiste als gevolg ook een steeds grotere stuurmanskunst. Hierdoor hielden interpretaties van de veranderingen op alleen maar zaken van academisch belang te zijn.

Interpretaties van het gebeuren worden steeds meer factoren in het gebeuren. Ook de sociologie had een onvervangbare taak bij de toelevering van de vereiste kennis voor de roergangers.

De vraag die ik mij toen verder stelde, was: 'In hoeverre de sociologie reeds de gewenste kennis kon leveren voor beleid en actie in de ontwikkelingslanden'. Het antwoord kwam er op neer dat er geen comprehensieve theorieën waren die ontwikkelingsprocessen in - en buiten Europa adequaat konden verklaren. Wel kon de sociologie resultaten van sociaal onderzoek leveren voor deelproblemen, die steun konden geven bij beleidsvorming en uitvoerende taken. Zij kon op korte termijn twee belangrijke bijdragen leveren door het verband zichtbaar te maken van de verschillende processen, die in gang waren of in gang werden gezet, waardoor de grenzen van de actie werden aangegeven, ook kon zij door de opvattingen van degenen op wie het beleid werd gericht, op te sporen en te interpreteren, tijdig de positieve en - vooral - negatieve gevolgen hiervan signaleren.

Uit deze conclusies werden de richtlijnen afgeleid voor de zo juist geboren afdeling voor de agrarische sociologie der niet-westerse volken aan de Landbouwhogeschool. Zij zou zich moeten richten op de studie van veranderingsprocessen als theoretische basis voor een toegepaste sociologie, die niet alleen empirisch onderzoek voor beleid en uitvoering zou moeten verrichten, maar die ook het vraagstuk van de interventie als proces met haar uitgangspunten en gevolgen en de technieken van actie, tot object van studie zou moeten maken.

Ook de methode hiervoor werd expliciet en gedeeltelijk impliciet, aangegeven: deze zou historisch moeten zijn, structuur-analytisch en comprehensief, waarbij vooral de samenhang van politieke en economische structuurtypen en factoren op verschillende niveaus aandacht zouden moeten krijgen.

Ik heb nu het voornemen in het licht van het voorgaande de vraag naar de betekenis van de sociologie voor de ontwikkeling van de landen in de derde wereld opnieuw aan de orde te stellen. Ik zal daarbij voor een probleem dat ik toen niet nadrukkelijk op de voorgrond plaatste, maar dat in de afgelopen periode mij steeds sterker ging bezighouden, speciale aandacht vragen. Het is het probleem van de stuurmanskunst

en de bestuurbaarheid van de processen, die onder het begrip ontwikkeling worden samengevat.

Het komt mij voor dat onvoldoende inzicht in de werkelijkheid en de grenzen van de bestuurbaarheid verantwoordelijk zijn voor vele teleurstellingen in de afgelopen jaren.

Bij mijn beschouwing zal ik tevens de gang van zaken betrekken die zich in de afgelopen decennia op het terrein van de kennis en de praktijk van de ontwikkelingsvraagstukken heeft voorgedaan en daarna aangeven wat de afdeling agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden, binnen haar beperkte mogelijkheden, aan dit wereldwijd en veelzijdig gebeuren trachtte bij te dragen.

Eén vraagstuk van veel belang bij mijn onderwerp zal ik moeten laten liggen; het zou te veel tijd vragen. Dat is de ruimte die de westerse wetenschap en westerse deskundigen nog zal worden vergund om actief in de derdewereld landen bezig te zijn. Ik ga er van uit dat zeker nog in het komende decennium er in de derdewereld behoefte aan westerse deskundigheid zal bestaan binnen de gegeven institutionele verhoudingen. Maar de condities veranderen en er groeit een situatie die urgent om studie vraagt.

Bij een overzicht van de ontwikkeling van complexe verschijnselen, die slechts globaal kan zijn, ontstaan meestal beelden van de grote homogeniteit, die onrecht doen aan de bestaande verschillen; in het bijzonder komen hierbij de tegenstromingen te kort die zich voordoen naast en onder de dominante stromingen, die het tijdsbeeld bepalen. Maar ook van deze stromingen zelf is het beleid te weinig genuanceerd. Ook mij zal het niet lukken in het volgende beknopte overzicht de gewenste nuanceringen aan te brengen. Wanneer u zich hiervan rekenschap blijft geven, is er, geloof ik niet zoveel misdaan; het heeft bovendien ook het voordeel dat de hoofdzaken hierdoor scherper in het licht treden.

Toen ik in 1956 over veranderingsprocessen sprak, bracht ik deze in verband met de wereldbeschouwing van de westerse mens. De westerse wereldbeschouwing wordt gekenmerkt door haar historiserend karakter. Voor een belangrijk gedeelte komt de zingeving van het bestaan van de westerse mens tot stand door de interpretatie van de plaats die

hij in de historische tijd inneemt.

Religieuze heilsnoties zijn in de Joods-Christelijke opvattingen sterk verbonden met toekomstgerichtheid. Wanneer in de 18de eeuw de religieuze bindingen gebaseerd op een geopenbaarde godsdienst met een hiernamaalsperspectief, verzwakken of voor velen ophouden betekenisvol te zijn en wereldse zaken steeds maatgevender worden, blijft de vorm van zingeving van het leven, historisch en toekomstgericht. Aan het einde van deze eeuw wordt een voorstelling van de geschiedenis dominant die deels trekken heeft van een wereldlijk geloof, deels van een interpretatie met werkelijkheidskarakter van de grote sociale en materiële veranderingen, die zich dan beginnen te voltrekken. De gedachte dat de mensheid zich automatisch op het pad der vooruitgang beweegt aan de hand van de rede door de verspreiding der kennis, is een geloof dat bevestigd lijkt te worden door de omringende sociale werkelijkheid. Een belangrijke rol bij deze toekomstvisie wordt aan de wetenschap toegekend, die in staat wordt geacht objectieve kennis te leveren om de problemen, die zich bij de vooruitgang voordoen, rationeel op te lossen. Vooruitgangsgeloof hangt samen met optimistische verwachtingen van de macht der wetenschap. Deze geloofsartikelen vormen de grondslag van het denken van de bourgeoisie, die de leiding van staat en maatschappij in deze periode in handen neemt.

Het lijkt in dit opzicht niet noodzakelijk liberaal-progressieve en meer conservatieve stromingen van elkaar te onderscheiden. Zo dominant is deze dialectiek van de vooruitgang, dat zij ook de geestelijke achtergrond blijft vormen voor de revolutionaire tegenstanders - het marxisme niet uitgezonderd - van de heersende klassen in deze tijd. Revolutie als een wereldlijke vorm van heilsverwachtingen is een verschijnsel dat kenmerkend wordt voor de westerse cultuur.

Kritische beschouwingen over het vooruitgangsgeloof, die in de 19de en 20ste eeuw niet ontbreken, hebben het in deze periode niet aangetaast. Eerst de verschrikkelijke ervaringen van twee wereldoorlogen hebben het automatisme van dit geloof problematisch gemaakt. Ook de wetenschap geldt niet langer als factor die vanzelf vooruitgang bevordert; zij wordt zowel op haar objectiviteit als op haar zegenbrengende activiteiten aan de tand gevoeld. Er ontstaat een gecompliceerde

situatie waarin de zingeving van het bestaan bewust of onbewust, bepaald blijft door een toekomstperspectief. Toch is er iets veranderd. En wel door het inzicht dat de toekomst moet worden veroverd, hetzij door meer geleidelijke, bij actie hetzij door revolutionaire actie. Beide wegen vragen echter planmatige, rationele actie, waarbij de wetenschap weer een doorslaggevende rol wordt toegewezen.

Discussies over de weg die er moet worden gevolgd, dragen uiteraard een politiek karakter. In democratieën draaien ze om de vraag naar de mate van staatsinterventie in het sociaal-economische bestel. Een vraag naar de meest gewenste stuurmanskunst. Een ander probleem blijft daarbij meestal in het duister: dat is de vraag naar bestuurbaarheid van het bestel. In het verleden werd zonder kritisch onderzoek van het automatisme van de vooruitgang uitgegaan; thans wordt zonder meer het postulaat van de bestuurbaarheid van de maatschappij aanvaard. En zo overspoelt het optimisme over de toekomst de pessimistische les die de historie in de 20ste eeuw had uitgedeeld. Wanneer de zaken niet naar verwachting gaan, dan is het niet het probleem van de bestuurbaarheid dat aan de orde komt, maar de onmiskenbare onvolkomenheden van de stuurmanskunst. Meestal begint men, als het weer eens zover is, ook verwijtend in de richting van de wetenschap te kijken, tenminste wanneer men niet gelovig naar de wonderen der revolutie uitziet.

Kenmerkend voor de 19de eeuw naast vooruitgangsgeloof en industrialisatie is de grote bloei van een positivistische, empirische wetenschap, waarbij de natuurwetenschappen de sociale wetenschappen naar de geldende normen voorbij streven en maatgevend voor deze disciplines worden. De mogelijkheden voor deze ontwikkeling zijn vooral geopend door het gebruik van modellen, die een systematische orde - waarbinnen ook de wanorde een plaats kan vinden - aangeven, waardoor de wetmatigheid van het natuurgebeuren kwantificerend kan worden vastgelegd. De wetenschap ontwikkelde zich op basis van een mechanistisch wereldbeeld, waarbij processen hun verklaring vinden door ze van generale wetten af te leiden. Ook de sociale kosmos wordt gezien als een complex van wetmatige orde, waarvan men de generale wetten tracht te ontdekken. Zijn deze eenmaal ontdekt, dan opent dit

de mogelijkheid, evenals bij de natuur, tot procesbeheersing. Voor deze opvattingen vormt het vooruitgangsgeloof mede de wereldbeschouwelijke achtergrond.

In de 19de en 20ste eeuw leidden zij tot grootscheepse pogingen om de wereldgeschiedenis als een evolutionair proces te schetsen dat in fasen verloopt. Ook het marxisme, voorzover het deterministisch en faseologisch is, wordt door deze denkwijze bepaald. Begrippen als evolutie en ontwikkeling zijn scheppingen van deze tijd, waarvoor de versnelde sociale verandering kenmerkend is geworden.

Het zijn juist de sociale wetenschappen, die in de eerste plaats betrokken zijn bij de taak kennis voor de stuurlieden van de maatschappij te leveren, die in de 19de eeuw naar een modelmatige en generaliserende methodologie streven.

Maar de sociale en culturele wetenschappen hebben van den beginne af deze methodologie niet algemeen aanvaard. Naast de wetmatig-generaliserende methode heeft zich altijd een historisch-individualiserende methode doen gelden, waarbij het accent op interpreterend begrijpen lag. Beide richtingen hebben in de 19de eeuw voortdurend strijd geleverd, die nog steeds in dezelfde of andere vorm voortduurt. Max Weber is hiervan uitgegaan toen hij in zijn wetenschapsleer naar methodologische oplossingen zocht voor een adequate beoefening van de sociologie en daarmee een weg opende waarop nog steeds verder kan worden gegaan. Het wetmatige evolutionisme is in de 20ste eeuw van zijn dominante plaats gestoten. Daarna gaan de sociale wetenschappen een pluralistisch beeld vertonen, waarbij zich een veelheid van scholen en theorieën voordoet. Maar de wereldbeschouwelijke achtergrond en de grondprincipes van waaruit de moderne wetenschap haar loop heeft genomen bleven een belangrijke invloed uitoefenen op de latere ontwikkeling. Voor de ontwikkelingslanden heeft dit aanwijsbare, negatieve gevolgen gehad.

De methode waarmee de theorievorming in de sociale wetenschappen plaats vond, bracht een aantal andere gevolgen met zich mee. Zij leidde tot een beschouwingswijze waarbij gebeurtenissen in een historische orde werden geplaatst van fasen die expliciete of impliciete veranderingen inhielden. Culturen werden hiërarchisch geordend als hoger of

lager, primitief, traditioneel of modern, ontwikkeld of onder-ontwikkeld. Boven aan de ladder werden de geïndustrialiseerde landen als normgevend geplaatst.

Dit leidde verder tot het streven één allesomvattende theorie met wetmatig karakter te vinden, waarbij één factoren-complex, veelal het economische, technische of ideologische als bewegingskracht werd aangewezen.

Nog al te veel wordt op dit spoor doorgegaan. Ik constateerde in 1956 dat er geen macro-theorieën waren die ontwikkeling voldoende konden verklaren. Vandaag moet ik opnieuw vaststellen dat zulke theorieën niet beschikbaar zijn. Dit roept een aantal vragen op. Zijn er te weinig vorderingen gemaakt door onvoldoende inzet van krachten of is er misschien met verkeerde uitgangspunten en een onvoldoende methodologie in een verkeerde richting gezocht? Maar de vraag laat zich ook stellen of generaliserende theorieën, die complexe sociale processen willen verklaren, wel mogelijk zijn.

Toch is er in de afgelopen jaren in de sociale wetenschappen heel wat gebeurd. Ongetwijfeld zijn de inzichten in het vraagstuk der sociale verandering verdiept. Maar de theorie van grote structuur-complexen heeft onder invloed van Talcott Parsons en zijn volgelingen een te abstract modelmatig karakter gekregen. Zij hebben lang het theoretische veld beheerst. Ook het neo-evolutionisme in de culturele antropologie, dat, nadat Boas en zijn leerlingen met het evolutionisme afgerekend leken te hebben, terecht om aandacht vraagt, is nog niet met adequate veranderingsmodellen gekomen.

Daarnaast heeft zich een empirische sociologie ontwikkeld met een sterk onderzoek-technisch, maar met een zwak theoretisch gehalte, die zich hoofdzakelijk op deelproblemen richtte. Dit vindt zijn parallel in een rijkdom van voornamelijk descriptieve cultuur-antropologische monografieën, die zich vooral, met kleine gemeenschappen bezighielden. Er is hierdoor discontinuïteit ontstaan tussen de theorie en het directe onderzoek van de sociale werkelijkheid tot schade van beide. Dit verhinderde ook de ontplooiing van een volwaardige macro-structurele analyse als instrument om de dagelijkse werkelijkheid te vatten. Deze gedijt slechts als de theorie zich op het directe gebeuren richt en het onderzoek hiervan van theoretische gezichtspunten uit opereert.

Verder werd een belangrijke bron voor de theorie van de sociale verandering te weinig benut. De sociaal-economische geschiedenis heeft een grote vlucht genomen en bevat een schat van materiaal en inzichten hierover. Zij heeft ook geaccepteerde zienswijzen op het ontstaan van het moderne Europa opnieuw aan kritisch onderzoek onderworpen.

Na de versterking van marxistische stromingen in de sociale wetenschappen omstreeks 1970 heeft een historisch-structurele analyse meer ingang gevonden. (Ook zijn er enkele synoptische studies over globale ontwikkelingen verschenen). Maar de resultaten van deze stromingen vertonen vaak een beeld waarbij het historisch materiaal selectief en onvoldoende kritisch wordt gebruikt; het lijkt alsof het meer gaat om het model met historische voorbeelden te illustreren dan het te benutten voor een analytische verklaring van de werkelijkheid. Zij hebben meestal niet de les getrokken uit een aantal belangrijke conclusies van de sociaal-economische geschiedenis, die leert dat b.v. het industrialisme in Europa, zelfs als het in verschillende landen hetzelfde eind-beeld vertoont, tot stand is gekomen met methoden, die variëren met de verschillende historische condities in deze landen. Slechts met historische structuur-analytische methoden die de werkelijkheid beter in het oog houden, laat het sociale gebeuren zich voldoende verklaren.

Conclusies als deze wijzen in een andere richting dan het krampachtig zoeken naar globale generalisaties over historische processen. Zij wijzen naar analytische modellen met een concreter karakter, die meer worden gebruikt om de individueel-historische gebeurtenissen in hun eigenheid zichtbaar te maken, dan als een middel om deze in generale beelden te vervagen en te vertekenen. Dit houdt niet in dat voor het sociologische begrip van de werkelijkheid generalisaties overbodig zouden zijn; het gaat hierbij echter om de graad van abstractie en de comprehensiviteit.

Deze vraagstukken over de verhouding van theorie, sociale werkelijkheid en praktijk hebben mij in de laatste jaren steeds meer beziggehouden. Het moet duidelijk zijn dat ik van mening ben dat ze bevredigender kunnen worden aangepakt. Hierbij zou met vrucht bij enkele

methodologische gezichtspunten van Max Weber kunnen worden aangeknoopt. Ik kan, helaas, hierover niet meer mededelen dan de indicaties die ik in de voorafgaande opmerkingen heb gegeven. In elk geval zou ik deze problemen als belangrijk punt op het werkprogramma van de toekomst willen zien. Macro-structurele analyse met een historisch perspectief, is een noodzakelijk instrument voor elke sociologische activiteit, ook voor de praktijk van de toepassing. Juist bij ontwikkelingsvraagstukken is zij van eminent belang.

Enkele andere kenmerken van de sociologie en de culturele antropologie moeten met het oog op het vervolg worden vermeld. Zij hebben zich onvoldoende bezig gehouden met problemen van toepassing en de rol die zij bij beleidsvorming en uitvoering moeten vervullen. Het inzicht dat de mens denkend en handelend zijn toekomst mede schept, heeft niet stimulerend genoeg voor een sociologie van de interventie gewerkt. Wel is door de toenemende vraag van beleidsinstanties het onderzoek voor de oplossing van sociale problemen gestimuleerd. De culturele antropologie heeft ook studies opgeleverd, die zich op dorpsniveau met interventie-problemen bezighouden. Maar een systematische studie van de problematiek van de interventie in het sociaal-economische bestel is uitgebleven. Van invloed is hierbij ook geweest dat toegepaste sociologie en antropologie vaak als tweederangs disciplines werden beschouwd, die niet zelden weerstand wekten. De geringe ontwikkeling van deze velden heeft deze opvatting ook onvoldoende tegen kunnen gaan.

Ik heb aan het vraagstuk van de interventie in de afgelopen jaren veel aandacht geschonken en ik zou het voor een voorname plaats op het werkprogramma van de toekomst willen aanbevelen. Een goed vertrekpunt is een nauwkeurige omlijning van de inhoud van het veld, dat zich niet laat bepalen door een primitieve tegenstelling van theorie en praktijk; toepassing vraagt om grondige theoretische bezinning. Het gaat ook niet om een geheel nieuwe discipline, wel om een bepaalde oriëntatie die comprehensieve kennis van-en-voor de praktijk schept. De kernvraag hierbij is de graad van bestuurbaarheid van het maatschappelijk proces. De studie zal zich vooral moeten richten op de grenzen van de stuurmanskunst en de rol die de wetenschappen hierbij kunnen spelen.

Een ander kenmerk dat ik tenslotte niet onvermeld wil laten, is de achterstand van de politieke en economische sociologie. In deze situatie is na 1970 verbetering gekomen. Toch zou ik vooral met het oog op interventie in het ontwikkelingsproces deze terreinen met klem in grotere aandacht willen aanbevelen.

Welke rol hebben sociologie en culturele antropologie nu bij de ontwikkelingsactiviteiten vervuld en op welke wijze is de geschetste stand van zaken in deze wetenschappen hiervoor bepalend geweest?

De bemoeienis van de westerse landen na de tweede wereldoorlog met de ontwikkeling van wat wij nu de derde wereld landen noemen, begon in een klimaat van grote verwachtingen. Een geteisterd Europa was bezig zich met steun van de Marshall-hulp en de toepassing van nieuwe technische vindingen, snel te herstellen en ging een tijdperk van ongekende economische groei in. Het leek of hierdoor niet alleen het armoede-vraagstuk, maar ook het vraagstuk van een billijke verdeling oplosbaar werd. Er zou toch voor iedereen genoeg zijn. In deze periode nam ook het dekolonisatie-proces zijn onafwendbare loop en schiep nieuwe staten, die in een uitgebreid stelsel van internationale organisaties een gelijkwaardige plaats kregen. Een wereldwijde beweging voor mensenrechten kwam op gang en scheen democratische ontwikkelingen in vele landen te versterken.

In de Europese landen was de nieuwe welvaart tot stand gekomen in een gemengd stelsel: in een voor een belangrijk deel vrije markt-economie bepaalde de overheid zich tot bijsturen op basis van indicatieve jaarplannen. Er ontstonden in de meeste landen planbureaus die aan de hand van een door Keynes geïnitieerde macro-economie gewapend met nieuwe statistische methoden, de richtlijnen aangaven voor het beleid. Een belangrijk punt in dit beleid, dat zich om de industrie, de grote bron van welvaart, niet behoefde te bekommeren, vormde het werkgelegenheidsvraagstuk. Aandacht vroeg ook een nieuwe organisatie van de industriële verhoudingen. De tijd van planbureaus en de vakverenigingen was aangebroken in een periode van groei die geen grenzen leek te kennen.

Een donkere zijde vormden de internationale politieke verhoudingen; de structuur hiervan werd bepaald door de competitie van twee

wereldmachten, die in een bewapeningswedloop steeds dreigender oorlogstuig produceerden. Maar lang leidde de zorg om de koude oorlog een eigen leven naast het optimisme over de sociaal-economische vooruitgang.

De westerse landen hebben zich ten aanzien van de derde wereld landen laten leiden door het beeld van de eigen ontwikkeling en de interpretatie daarvan in de wetenschap en het publieke leven. Hun bemoeienis heeft een sterk egocentrisch karakter. Het komt uit zeer gemengde motieven voort: politieke, humanitair-ethische, religieuze en economische motieven laten zich alle onderkennen. Op één motief wil ik echter nog bijzonder de aandacht vestigen, de missionaire drang om de eigen conceptie van rationaliteit aan de wereld op te leggen. De rationalisering van de eigen cultuur wordt uitgebreid tot een rationaliseren van de wereld, een trek die reeds het kolonialisme heeft gekenmerkt.

De materiële groei van de westerse wereld was volgens de gangbare economische leer door besparing en her-investering van kapitaal bij een vrije arbeidsmarkt tot stand gekomen, waarbij technische vindingen werden toegepast; het sociaal-economische bestel waarin dit plaats vond kende slechts een beperkte staatsinterventie. In de zgn. onder-ontwikkelde landen zou de staat, gegeven de zwakte van de private sector, een grotere rol moeten spelen. Maar ook hier was het niet onmogelijk om naar het westerse voorbeeld, naast de sterkere centrale actie van de staat, een gedeeltelijke vrije markt te handhaven. Ook verder dienden echter de derde-wereldlanden het westerse voorbeeld te volgen. Het recept was duidelijk. Om de economische groei te bevorderen moest het investerings- en besparingsmechanisme in werking worden gezet. Aangezien het nodige initiële kapitaal ontbrak, evenals de technische kennis, moesten deze uit het westen worden geïmporteerd tot het stadium van autonome groei was bereikt, een groei met een open einde. Overal verzezen planbureaus die richting moesten geven aan dit proces. Met recht kan men deze fase de fase van de planbureaus en de grote economische plannen noemen. Bij dit proces wedden de westerse landen op de nieuwe boven- en middenlagen die in de derde wereld landen ontstonden. Zij vertoonden enkele vergelijk-

bare trekken met de westerse middelklassen, die door hun waardepatroon en gesteldheid een belangrijke rol bij industrialisatie en democratisering hadden gespeeld. Men zag in hen de natuurlijke leiders bij het scheppen van welvaart, die zich als in het westen naar de arme rurale en stedelijke bevolking zou verspreiden, die dan door onderwijs binnen het raam van de democratie zouden worden gebracht.

Gedachten van evenwichtige groei en sociaal-politieke harmonie die hun correlaat vonden in de verwachtingen ten aanzien van de internationale economische verhoudingen, die zich op basis van arbeiddeling tussen de staten harmonisch zouden ontwikkelen. De internationale organisaties die het karakter aannamen van hoofdkwartieren in de slag om de vooruitgang, zouden niet alleen moeten volstaan met het proclameren van de strategie der ontwikkelingsdecaden, maar hierbij ook sturend moeten optreden.

In het midden van de eerste ontwikkelingsdecade, omstreeks 1965, sloeg de stemming om. Er ontstaan onbehagen over de bereikte resultaten en de ontwikkelingshulp. Wat er dan volgt is een geschiedenis van teleurstellingen, jammer genoeg, niet van heilzame ontnuchteringen. Nog steeds is de les niet geleerd dat goede bedoelingen kwade gevolgen niet uitsluiten. De optimistische visie waarmede de westerse landen het ontwikkelingsvraagstuk hadden aangepakt, vertoonde een bont beeld van ideologische en reële elementen. Er ontstond nu een tegen-beeld dat in zeer sombere kleuren was geschilderd. Het koloriet paste beter bij de situatie, maar ook dit beeld vertoonde te veel ideologische en propagandistische vertekeningen om voldoende bruikbaar ten aanzien van het vraagstuk te zijn. Het maakte een groter deel van de problematiek zichtbaar, maar plaatste dit op onevenwichtige wijze in het geheel van vraagstukken. Het klimaat waarin de discussie hierover moest worden gevoerd, was bovendien veel slechter geworden door het optreden van nieuwe geloofsijver met radicale, intolerante trekken. Begrippen als stagnatie, lineaire verslechtering van de ruilvoet en dergelijke, werden gemeengoed.

Bij een onafhankelijke analyse blijken ze echter niet te handhaven, althans niet op simplistische wijze. In werkelijkheid was de economische groei groter dan in de oorspronkelijke verwachting. Onmiskenbaar

is ook de toeneming van de levenskansen en het alfabetisme; indrukwekkende resultaten werden bereikt bij de bestrijding van volksziekten. En op vele sociaal-economische terreinen werden projectsgewijze vorderingen gemaakt. Verder is het intellectueel potentieel in alle derdewereld landen sterk toegenomen. Het groeitempo verschilde echter van land tot land; er is steeds grotere differentiatie ontstaan tussen de derde wereld landen. Ook verwijdde zich de economische kloof tussen de rijke en arme landen. In deze laatsten ontstond bovendien een steeds grotere discrepantie tussen behoeften en beschikbare middelen, mede door een sterk groeiend bevolkingstal. Nog erger lijkt de situatie wanneer de verschuldiging van de derde wereld in rekening wordt genomen.

Wat de macro-economische instrumenten verder niet duidelijk registreerden, was het feit dat binnen het scala van de welvaartsspreiding het verdelingsmechanisme disproportioneel ten voordele van kleine groepen had gewerkt en vooral van die lagen waarop de hoop was gevestigd. Deze vertoonden niet alleen onmacht om het ontwikkelingsproces in de gewenste richting te sturen, maar zelfs degeneratieve trekken als corruptie en verspilling. In elk geval bleken de gezwollen bureaucratieën die zij bemanden, niet in staat de strijd te winnen tegen de negatieve gevolgen van de expansie van de markteconomie: voedsel-schaarste, verpaupering, bodemuitputting en ontbossing. Problemen die geen uitstel toelaten. In plaats van democratische instellingen ontwikkelden zich in de meeste derdewereldlanden totalitaire vormen: militarisme, een oppressief één-partijstelsel of dictatuur. Wat door de sociale spanningen op vele plaatsen toenam waren onderdrukking en geweld, onafhankelijk van het type regering dat de macht uitoefende. De internationale bureaucratieën waren uiteraard niet in staat deze moeilijkheden te verhelpen. Naast veel goede prestaties, werkten zij ook remmend op de nationale activiteiten door nodeloze verambtelijking en perfectionisme. Ze zijn, meen ik, aan een revisie van eigen actie toe, die zich specifiek op hun functioneren zou moeten richten. De internationale toestand zelf bood weinig lichtpunten. De bewapeningswedloop ging onverminderd voort. De Vietnam-oorlog legde de grimmige consequenties bloot van de strijd der grootmachten en ontwrichtte de internationale verhoudingen. Het economische overleg

dat een basis moest scheppen voor grotere zelfontplooiing van de derde wereld landen strandde in een reeks van onbevredigende Unctad-conferenties, ondanks alle vertogen voor een nieuwe internationale orde.

Dit beeld dat zich vóór 1970 had vastgezet, is in de afgelopen decade in negatieve zin geëvolueerd. Stagflatie, stijgende energieprijzen en politieke problemen in eigen land schiepen twijfel en onzekerheid in de westerse landen. Dit werkte ongunstig - naast de teleurstelling over de bereikte resultaten - op de bereidheid grotere offers in ontwikkelingshulp te brengen. De ontwikkelingshulp werd een onderwerp voor tegenstellingen. Waar de militaire middelen minder bruikbaar werden voor directe benutting in de machtsstrijd, werden economische middelen sterker gepolitiseerd, waardoor het politieke karakter van de ontwikkelingshulp scherper op de voorgrond trad. Uit de machtsstrijd resulteerden eveneens onbehagelijke bondgenootschappen. Dit gaf en geeft aanleiding tot controversiële politiek-ethische discussies. Ontnuchtering over Tanzania, Cuba en China, lang de alternatief gedroomde voorbeelden, droeg bij tot de malaise van vele politiek-geëngageerde groepen. Voor anderen die de zaken kritischer hadden gevolgd, verre van verrassend. Maar misschien maakt dit nu de weg vrij voor een realistische studie van deze verschijnselen in deze landen. In de jaren zeventig was echter over één punt geen twijfel meer, zelfs als men de modieuze profetieën van de ondergang in haar geheel afwijst: economische groei blijkt geen open einde te hebben en wordt met sociale kosten betaald. De eind-termen van de groei vragen om invulling in een tijd waarin de moderne wetenschappen, die hierbij het nauwste betrokken zijn, aan prestige hebben ingeboet. Er is in noord en zuid crisis ontstaan om de planning - in wezen een crisis om stuurmanskunst en bestuurbaarheid - en om de Keynesiaanse principes als laatste wijsheid. Nieuwe ontwikkelingsstrategieën vragen om aandacht. De benamingen zijn bekend, self-reliance, basic needs, project-gerichtheid, de allerarmsten als doelgroep, herverdeling met en vóór groei. Overal is een onrustig zoeken naar een 'andere ontwikkeling' begonnen. De discussie hierover gaat echter niet langer alleen om groei, maar om ontwikkeling als normatief begrip. Een feit dat politisering inhoudt. Maar hoe onheilspellend irreëel zou het zijn om

hierbij uit het oog te verliezen dat de basis voor ontwikkeling in de derde wereld landen economische groei blijft.

De economie was de sociale wetenschap waaraan de voornaamste taak toeviel bij de ontwikkelingsactiviteiten. Als verschijnsel voortkomend uit culturen, waarin materiële groei het primaat had gekregen, nauwelijks verwonderlijk. Maar ook uit andere gezichtspunten lijkt dit een logisch gevolg. Niets in de traditie der sociale wetenschappen, die zich gespecialiseerd en gecompartmentaliseerd hadden, verzette zich - zoals wij hebben geconstateerd - tegen pogingen om gefacetteerde verschijnselen door één globale theorie te verklaren, die bovendien van één factoren-complex, het economische, als drijfkracht bij sociale verandering uitging.

Bij de aanvang van haar taak beschikte de economie over weinig kennis van de derde wereld landen. In korte tijd ontstond een uitgebreide literatuur, waarin groei-modellen werden ontwikkeld op basis van een pre-occupatie met kapitaalbesparingen en investeringen. Aandacht kreeg vooral het volume en het tempo van investering, de 'big push'. De meest populaire theorie van dit soort is die van Rostow, die een besparingstheorie opbouwde in evolutionaire fasen met de fase van de autonome groei als eindpunt. Hierbij moet wel worden aangetekend dat deze theorie binnen de sociaal-economische wetenschappen onmiddellijk op verzet is gestoten.

Deze eenzijdige markteconomische benadering heeft gaandeweg modificaties en aanvullingen ondergaan. Het vraagstuk van de 'human resources' kreeg meer aandacht; ook kwam men tot een herwaardering van het beschikbare kapitaal in de derde wereld landen. In een latere fase kwam een herziening van de plaats die aan de landbouw binnen het ontwikkelingsmodel werd toegewezen. Het inzicht dat cultuurfactoren een rol bij ontwikkeling speelden, dat reeds eerder aanwezig was, evolueerde naar het inzicht van de noodzaak van geïntegreerde planning. Maar dit leidde niet tot theorieën en technieken van integratie en had, behalve bij sommige projecten, geen resultaten in de praktijk. De zaak bleef in het stadium van declamaties van goede bedoelingen. De regionale planning die mogelijkheden tot grotere integratieve planning leek te bieden, werd niet algemeen geïntroduceerd

en raakte weer te snel in de ban van de economie om in dit opzicht werkelijk corrigerend te kunnen optreden.

De ontwikkelingsactiviteiten bleven beheerst door de introductie van marktrelaties op basis van macro-economische planning met de centralistische actie van de staat in de hoofdrol. De kwantificerende, abstracte planwetenschap werd steeds verder verfijnd waardoor zij zich steeds minder bij de werkelijkheid aansloot; hierdoor werden ook de aansluitingskansen voor de andere sociale wetenschappen steeds geringer. De kwestie van de bestuurbaarheid van de maatschappijen waarom het feitelijk ging, raakte bij deze gang van zaken steeds verder op de achtergrond. Tegelijk hiermee ook de vraag naar een aangepaste stuurmanskunst en de beschikbaarheid van geschikte stuurlieden.

Door de vorm die de ontwikkelingsactiviteiten kregen onder het primaat van de economie werd het kader voorgetekend waarin de sociologie een plaats werd aangewezen. Waar het inzicht bestond dat cultuurfactoren en in het bijzonder de mentaliteit, bepalend konden zijn voor economisch-technisch handelen, werd haar ruimte gegeven om culturele 'beletselen' te bestuderen, die het 'modernisatie-proces' ongunstig zouden kunnen beïnvloeden. Ook kende men een belangrijke taak toe aan de voorlichting, die de moderne technieken moest overdragen. Nog een taak was voor haar weggelegd bij de gemeenschapsontwikkeling (community development). Uit deze taakstellingen zijn in hoofdzaak de descriptieve studies over lokale gemeenschappen en kleinere projecten voortkomen, waarover ik eerder heb gesproken.

Door een onvoldoende theoretisch-analytische grondslag werd de studie van de voorlichting voornamelijk de studie van overdrachtstechnieken. Zo zij al rekening hield met de culturele bepaaldheid van het gebruik van haar instrumentarium, dan bleef nog het inzicht in de richtinggevende werking van de sociale structuren zeldzaam.

Met vraagstukken van cultuuroverdracht en voorlichting in niet-westerse landen hebben zich in de afgelopen jaren ook een reeks innovatie-studies beziggehouden, die echter niet verder kwamen dan het vaststellen van correlaties tussen geselecteerde cultuurverschijnselen en de aanvaarding van technische vernieuwingen. Ook hierbij ontbrak de noodzakelijke analyse van de structurele voorwaarden.

Zo liep de techniek van de community-development, die bovendien

van een verkeerde opvatting van dorpsharmonie in de derde wereld uitging, vast door gebrek aan inzicht in de structuur van het sociale milieu.

De volgende étappe in de taakstelling van de sociologie werd ingeluid door een grotere belangstelling voor de agrarische sector en het besef dat de institutionele encadering van de activiteiten hiervan van grote betekenis was. Dit leverde waardevolle studies op van rurale instituties, die echter onvoldoende in operationele kennis werden omgezet en die ook niet het gewenste effect konden hebben, omdat zij het grotere structurele verband verwaarloosden, dat voor hun reikwijdte bepalend is.

Met al deze bijdragen heeft de sociologie toch stellig ook resultaten bereikt, zij het dan met een beperkte werkings sfeer. In de ogen van vele ontwikkelaars, die heimelijk of openlijk, het credo huldigen dat de oprukkende markt-economie sterk genoeg was om op den duur alle culturele weerstanden te breken en daar niet verdrietig over waren, leken deze resultaten echter niet van doorslaggevend belang. Het is echter beleidsvoerders en economen nog steeds niet duidelijk wat ze van de sociologie moeten vragen en kunnen verwachten.

Het tekort ligt echter aan beide zijden. Het is de sociologie en de culturele antropologie niet gelukt een groter terrein te veroveren en te doen wat nodig was. De gronden hiervoor liggen gedeeltelijk in haar zelf, in die eigenschappen die ik eerder heb aangegeven. Ook de sociologie hield zich met te abstracte modellen bezig en probeerde telkens opnieuw met één globale theorie gecompliceerde processen te verklaren. Zij kwam feitelijk niet verder dan het ontwerpen van typologieën van het modernisatie-proces, waarvan het de vage contouren tekende.

De opkomst van marxistische stromingen in de sociale wetenschappen was een stap voorwaarts in de structuur-analyse. Niet alleen in methode, maar ook omdat politieke factoren grotere aandacht kregen en de internationale structuur - in het bijzonder ook de multi-nationale ondernemingen - binnen de analyse werden betrokken. Zij konden zich echter evenmin bevrijden van te abstracte modellen en het verabsoluteren van de werking van deel-structuren (productie wijzen) als de neo-klassieke sociologie. Bij het hanteren van haar 'dependencia'

modellen staan zij ook voortdurend onder de druk van gepredetermineerde, politiserende standpunten, wat niet zelden tot ontsporingen leidt; ook herinneren zij te veel aan het bleke studeerkamerlicht waarin ze zijn ontstaan, om van veel direct nut te zijn. Maar dit front is in beweging en er is kans dat hiervan nog belangrijke resultaten komen.

Over het gehele terrein schoot de sociologie echter te kort in haar taak van synthetiserende werkelijkswetenschap, die het structurele kader zou moeten aangeven waarbinnen economische activiteiten mogelijk zijn. Zij faalde het meest in haar integratieve taak. Zij kon een economie die een planning bedreef die synoptische kennis van de maatschappij veronderstelde, noch steunen noch corrigeren. Zij maakte de verborgen sociale postulaten van de economie niet zichtbaar en stelde er niets beters voor in de plaats. Wat nodig is, is kennis van de stuurmechanismen van de maatschappij en hun mogelijkheden.

Vraagstukken als: is synoptische planning mogelijk, wat zijn de mogelijkheden van sociale predictie, welke planning is het meest aangepast aan de sociale werkelijkheid, is dat misschien de planning van de 'piece-meal engineering' van de filosoof, bleven liggen en vragen nog steeds om grote aandacht. Te meer omdat thans het gevaar bestaat dat men van overspannen planningsactiviteiten vervalt in een ploeterend ad hoc beleid. Er is een nieuw soort planning nodig die directer op de werkelijkheid aansluit. De planning zal de relatieve betekenis moeten zien van economische aggregaten die een eigen leven schijnen te leiden buiten de organen die het werkelijkheidsgehalte hiervan bepalen. Zij zal zich los moeten maken van abstracte, doctrinaire strategieën en zich beter rekenschap moeten geven van de gedifferentieerde, specifieke situatie waarin elk land verkeert.

Deze nieuwe planning zal ook om een sociologie als comprehensieve werkelijkheidswetenschap vragen. Deze opgave zal alleen door een meer concrete structuur-sociologische analyse die zich naar het inzicht van Karl Mannheim op de 'principia media' richt, kunnen worden vervuld.

De nieuwe strategieën die ik u heb genoemd als de basic needs-oriëntatie, zijn geen nieuwe theorieën van ontwikkeling. Ze zijn definities van nieuwe of her-definities van oude doelstellingen, die weer hetzelfde

soort problemen van analyse, planning en uitvoering met zich mee brengen als voorheen. Ook nieuwe tactische benaderingen als conflict gerichte dorpsontwikkeling, onderzoek als bewustzijnsproces voor actie aan de basis, zullen in dezelfde of andere sloppen vastraken als er niet wezenlijk iets verandert.

Geen van deze innovaties kunnen buiten de kennis van de structuren waarin ze opereren; deze geven niet alleen de mogelijkheden, maar ook de gevolgen van hun doelstellingen aan. Dat wil zeggen dat elke actie een vakkundige, objectiverende sociologie behoeft, die de ruimte bepaalt waarbinnen zij opereert en die de veelzijdige consequenties, - ook de politiek-ethische - toegankelijk maakt voor een rationele discussie, die tot bewuste stellingname leidt.

Toen ik mijn werkzaamheden hier aanving, kwam ik - zoals u bekend zal zijn - uit de Universiteit van Leiden, waar ik in 1950 mijn academische loopbaan begon. In de periode '50-'55 was ik tevens directeur van het Planbureau Suriname, een zeldzaam voorbeeld van een socioloog die met de leiding van een economisch planbureau werd belast. Daarna was ik van '55 tot '58 adviseur van de regering van Suriname. Ik had in deze tijd kennis gemaakt met problemen die mij niet meer zouden loslaten: de historische structuur - analyse van complexe maatschappijen - de theoretische opgave bij mijn dissertatie - en het vraagstuk van stuurmanskunst en bestuurbaarheid. Ik leerde ook de ontwikkelingsvraagstukken in de praktijk kennen en de betekenis van de sociologie hiervoor beseffen. Ook daarna heb ik mijn kennis en ervaring door vele werkzaamheden in de derde wereld landen kunnen uitbreiden en verdiepen. De stap die ik naar Wageningen uit Leiden zette - niets dreef mij er weg - werd ingegeven door de gedachte dat ik het best de waarde van de sociologie kon bewijzen in een technisch milieu, dat tegelijk ook sterke prikkels tot praktijk-gerichtheid kon geven, in het bijzonder in de agrarische sector die ik toen reeds als cruciaal in de ontwikkelingsactie beschouwde. Ik heb deze stap nooit betreurd, ook al niet omdat ik de band met Leiden als buitengewoon hoogleraar niet behoefde te verbreken. Het was daardoor mogelijk ook daar naast mijn arbeid op het terrein van de Caraïbische, een grondslag te leggen voor een toegepaste sociologie die geluk-

kig na mijn aftreden voortzetting en zelfs uitbouw zal krijgen. Ook met Suriname heb ik, na mijn aftreden als regeringsadviseur in 1958, vele vruchtbare relaties bewaard, niet het minst in verband met de oprichting van de Sociaal-Economische Faculteit van de Universiteit van Suriname.

Toen ik in Wageningen optrad, heb ik op grond van mijn ervaringen een beredeneerd programma opgesteld voor onderwijs en onderzoek dat ik, in goede samenwerking met mijn medewerkers, tot heden stap voor stap heb trachten uit te voeren. Voorop hierbij stond de bruikbaarheid van de afgestudeerden en het onderzoek.

Het programma was gebaseerd op de inzichten die ik u gaandeweg in mijn betoog heb ontvouwd. Het is mij niet gelukt om deze verder te verspreiden dan een beperkte kring en ik ben mij bij voortdurend blijven afvragen hoeveel hiervan werkelijk hierin ook is doorgedrongen. Zij hebben echter, geloof ik wel, voldoende doorgewerkt in de opzet en de geest van het onderwijs en het onderzoek van de vakgroep en de vele missies die ik in het buitenland heb verricht.

Het onderzoek heeft zich in de eerste periode vooral beziggehouden met planning als verschijnsel van stuurmanskunst. Nieuw voor die dagen was de regionale planning als bewuste methode om de abstractie van de economische planning te doorbreken, als techniek om in concreto integratie van sociaal-economische activiteiten te bewerkstelligen en als middel om de heerschappij van het centralisme te doorbreken. Deze vorm van planning liet zich ook goed benutten voor het creëren van groei-polen en het corrigeren van regionale ongelijkheid. Op deze punten trachtte de vakgroep bijdragen te leveren. Misschien heeft de regionale planning zich al doende te veel geconcentreerd op methodisch-technische vraagstukken. In elk geval zou ik willen aanbevelen dat zij zich weer sterker op de originele doelstellingen richt. Zij zal ook verder moeten gaan en nauwer aansluiting bij de project-planning moeten zoeken teneinde de integratie te bevorderen van projecten in het coördinerend regionale perspectief. Onderzoek naar het verband van regionale plantechnieken, beleid en theorie van de verandering, blijven ook een cardinaal en moeilijk programmapunt vormen. Het tweede gedeelte van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep

richtte zich op de interactie van beleid en bestuurlijke activiteiten en lokale actie binnen gegeven structuurtypen, waarbij de focus op de eigen actie van de lokale bevolking kwam te liggen. Hierbij gaat het om basisproblemen van stuurmanskunst en bestuurbaarheid. Theoretische structuurvraagstukken met betrekking tot individualiserings- en collectiviserings-processen in de ontwikkeling werden direct bij dit onderzoek betrokken. Vraagstukken die ook in het westen van groot actueel belang zijn. In de volgende fase van dit onderzoek werden deze problemen verder beschouwd onder het aspect van schaarste van middelen, ook in verband met de beschikbare landbouwtechnieken en de specifieke eigenschappen van het gewas. Dat rurale instituties als coöperaties, voorlichtingsorganen en andere organisaties, evenals technieken als landhervorming, landbouwvestiging en dorpsactie bij het onderzoek van een afdeling agrarische sociologie eveneens aan de orde kwamen, ligt voor de hand.

Op alle genoemde terreinen is het onderzoek van de vakgroep in beweging; het vraagt om verdere verdieping en uitbouw. Ik hoop dat de interne en externe bedreigingen, die op de universiteiten en hogescholen blijven afkomen - en die in het verleden zo vaak remmend hebben gewerkt - ruimte zullen laten voor datgene waarnaar ik met grote overtuiging heb gestreefd.

Ik ben thans aan het slot. Ik heb gedaan wat blijkbaar in mijn vermogen lag, en zal vrede moeten vinden over wat ik niet heb gedaan. En de resultaten. Misschien is wat wij met zijn allen hebben bereikt al die jaren niet meer geweest dan om erger te voorkomen. Maar de problemen liggen nu duidelijker op tafel dan toen ik begon, ook de wijze waarop ze moeten worden aangepakt. Er zijn meer middelen en meer krachten dan toen.

Anderen zullen het werk voortzetten. Verstandig is het te beseffen dat elke oplossing weer nieuwe problemen zal scheppen in een wereld die weinig beloften lijkt in te houden. Maar er ligt een taak. Voor mensen met levenskracht, verbeelding en moed een fascinerende opgave.

R.A.J. van Lier, september 1980